

ԱՐՄԻՆԵ ՔՈՇԿԵՐՅԱՆ

ՄԻ ՆՈՐԱՀԱՅՏ ԱՆՀԱՏԱԿԱՆ ԳԱՆՁԱՐԱՆ

Գանձերից, տաղերից, մեղեդիներից ու հորդորակներից բաղկացած ժողովածուները, որոնք կոչվում են Գանձարան, ընդգրկում են զանազան հեղինակներ: Վերջիններս հանդես են գալիս ոչ հավասարաչափ գանձերով կամ տաղերով: Որոշ անուններ հանդիպում են բավական հաճախ, մինչդեռ ուրիշները՝ ընդամենը մի քանի անգամ: Օրինակ, հին շրջանի ձեռագրերում Գր. Նարեկացու, Գեորգի, Մովսեսի, Մկրտիչի, Խաչատուրի և Մխ. Այրիվանցու գանձերը կազմում են մեծ թիվ, ընդ որում, վերջին երեքի ստեղծագործությունները շարունակում են գերակշռել նաև հետագայում: Միաժամանակ նկատելի է, որ Գանձարաններում այդ հեղինակների գանձերը կամ տաղերը ներկայացված են ոչ միայն շոշափելի քանակով, այլև՝ մասամբ պահպանված տոնական շարքով: Հետևապես, միտք է ծագում, որ առանձին անհատներ կարող էին ունեցած լինել գանձարանային ամբողջություն կազմող գանձերի կամ տաղերի խումբ: Վերևում հիշված հեղինակների մասին ձեռագրերում, այս կապակցությամբ, կան կարևոր տվյալներ, որոնք սակայն առայժմ դեռ անբավարար են և ենթակա առանձին քննության: Իսկ ինչ վերաբերում է գանձերի առաջին հեղինակ Գր. Նարեկացուն, ապա հնագույն շրջանի մի քանի Գանձարաններում պահպանված նրա գանձերի, տաղերի ու մեղեդիների փոխհարաբերությունն ու համադրությունը մեզ հանգեցրել է այն համոզման, որ այդ երկերն իրենց ստեղծման օրից, ըստ երևույթին, ունեցել են հեղինակային մի ամբողջական համակարգ¹: Ուրեմն հավանական է, որ սկզբնական շրջանում Գանձարանները ծագած լինեին իբրև անհատական ժողովածուներ:

¹ Նշված հարցին անդրադարձել ենք «Գրիգոր Նարեկացին և Գանձարանների սկզբնավորումը» հոդվածում, որը հանձնված է տպագրության:

Հեղինակային Գանձարանների երբեմնի գոյությունը հաստատող մի շատ կարևոր փաստ է հանդիսանում Մաշտոցյան Մատենադարանի № 6527 Գանձարանը: Վերջերս մեր ուշադրությունը գրաված այս ձեռագիրը, որ բաղկացած է գանձերից, տաղերից ու հորդորակներից, հանդես է գալիս մի հեղինակի՝ **Սուքեղ վարդապետի անունով**: Այսպիսով, շնորհիվ նորահայտ ձեռագրի, փոխվում է Գանձարանների բնույթի մասին մինչև այժմ գոյություն ունեցող պատկերացումը և տարակույս չի մնում, որ նաև առանձին անհատներ կազմել են Գանձարան-ժողովածուներ: Նորահայտ Գանձարանը հետաքրքրական է նաև այն առումով, որ նրա հեղինակ Սուքեղ վարդապետը, ինչպես կոտաններ ստորև բերված փաստերից, հանդիսանում է 15-րդ դ. բանաստեղծ **Սուքեղ Բաղիշեցին**: Վերջինիս գանձերի ու հոգևոր տաղերի ցանկը, շնորհիվ նշված ձեռագրի, հարստանում է մի քանի տասնյակ նոր նմուշներով, իսկ ինքը՝ Առ. Բաղիշեցին առաջին անգամ հայտնի է դառնում բանասիրությանը իբրև Գանձարան-ժողովածուի հեղինակ:

Մեր նպատակն է սույն հոդվածով հանգամանորեն ներկայացնել հեղինակային Գանձարանների՝ մեզ հայտնի դարձած ամբողջական և առայժմ եզակի այդ շատ կարևոր ձեռագիրը: Այդ կապակցությամբ օգտակար նյութեր են բովանդակում Մատենադարանի նաև երկու այլ Գանձարաններ (№№ 7349 և 7961), որոնց մասին խոսք կլինի իրենց տեղում:

*
* *

Նորահայտ Գանձարանը (№ 6527) ընդօրինակված է Ղուլթիկ գյուղում 1528 թ. Ստեփաննոս եպիսկոպոսի ձեռքով: Ձեռագիրը բաղկացած է 233 թերթից, գրված դեղնավուն թղթի վրա, միապում, ոչ գեղեցիկ բոլորգրով, առանց մանրանկարների ու զար-

դագրերի: Վերնագրերն ու սկզբնատառերը կարմիր են: Նախկինում այն բաղկական վճարված է եղել, սակայն հետո վերանորոգվել է՝ ու վերակազմվել և այժմ գտնվում է բարվոք վիճակում: Սկզբում կա հինգ թերթ պահպանակ. երեքը թղթյալ է՝ տպագիր («Մեկնություն աղոթասաց»), իսկ երկուսը մագաղաթ՝ Մատթեոսի Ավետարանից: Ձեռագիրն ունի ութ պրակ, յուրաքանչյուրը բաղկացած հազվադեպ պատահող 30 թերթից (բացի Ա, Բ, Ը պրակներից) այլբենական էջակալումով՝ կատարված, հավանաբար, հենց գրչի ձեռքով: Այդ էջակալումը, սակայն, միատեսակ չէ և ունի վրիպումներ, ուստի չի համապատասխանում թերթերի քանակին: Ձեռագիրը լրիվ է, պակասում է միայն մի քանի թերթ, որի պատճառով երեք գանձ մնում են թերի (թերթ 212ա, 213ա, 230ա): Գանձերը համարակալված են ըստ սկզբնական ցանկի, որը բովանդակում է Ա.—Դ. գանձ: Նրանց ընդհանուր թիվը, սակայն, ոչ թե 97 է, այլ 95, որովհետև ԶԴ համարի գանձը, որն ըստ ցանկի պետք է նվիրված լիներ Մինաս, Երմոգիմե և Գրաբոս սրբերին, ձեռագրի ընդօրինակության ժամանակ վրիպել է գրչի ուշադրությունից²: Պակասող մյուս մեծը նվիրված է Թեոդորոս զորավարին, որից բերված է միայն վերնագիրն ու սկզբնատառը³: Ձեռագրի բոլոր գանձերը հանդես են գալիս Առաքել վարդապետի անունով, որը հանդիպում է խորագրերում, արտահայտված է ծայրակալով և երբեմն հիշատակված է նաև ստորին լուսանցքներում: Գանձերից մեկը միայն՝ նվիրված Աստվածածնի վերափոխման տոնին (թերթ 177բ), որն իր չափով և այլ հատկանիշներով չի տարբերվում մյուսներից, ունի «Ներսէս» ծայրակալ: Այն հանդիսանում է Ներսես Ծնորհալու անհամգ ու խառն չափով գրված «Ներսէսի երգ» ծայրակալով համանուն գանձի մշակումն ու վերաշարադրումը՝ կատարված Գանձարանի հեղինակի կողմից⁴: Ինչ վերաբերում է ձեռագրում հանդես եկող տաղերին ու հորդորակներին, որոնց թիվը հասնում է 59-ի, ապա նրանց մեծագույն մասը՝ 42 տաղ ու հորդորակ ունեն Առաքելի անունը հողող ծայրակալ և կամ պահպանել են նրա անունը խորագրե-

րում⁵: Ձեռագրի վերջին թերթերում նոտրաման գրով, հավանաբար հետագայում, ընդօրինակված է շարականի մի հատված, ինչպես նաև Ն. Ծնորհալու «Աշխարհ Ամենայն»-ը, և վերջապես գալիս է Ձ 6527 ձեռագրի գրչի հիշատակարանը, որը բերում ենք ստորև փոքր կրճատումներով.

«Գրեցաւ Գանձարանս յիշատակ Նուբարին և Էւտին... որ գնեցին զԳանձարանս և տուին ի գեօղն ի Դուլթիկ ի դուռն սուրբ Գեորգեայ զօրավարին և սուրբ Յովաննին և սուրբ Յովաննիսին... ձեռամբ տէր Մկրտչին և տէր Մէլքէսեթին, որ հաճապազ կարդան և Աստուած ողորմի ասեն Էւտին և Կնոջն Նուբարին...»

Զգանձ հարցնաւես արարէք և ասէք, որ ի յԱռաքել վարդապետի սուրբ աղօթից և ի յաւուր տօնի սրբոցն մասնակից լինիք և վարձք առնուք ի յԱստուծոյ և ի սրբոցն, ամէն:

Դարձեալ յիշեցէք... Էւտի թուրոջն Սաֆին, որ կամակից եղև գրոցս առնելոյն... չկայ հրամանք, որ գիրքս ելանէ ի գեղէն Դուլթկայ, այլ կենայ ի սուրբ եկեղեցոյ դուռն ի սուրբ Գեորգեայ զօրավարին» (թերթ 232բ—233բ):

Ձ 6527 Գանձարանում գտնվող նյութերը, ինչպես արդեն նշվեց, հանդես են գալիս Առաքել վարդապետի անունով և ձեռագիրն այսպիսով ներկայանում է իբրև անհատական մի ժողովածու: Այդ է ապացուցում վերոնշյալ հիշատակարանի «ի յԱռաքել վարդապետի սուրբ աղօթից և ի յաւուր տօնի սրբոցն մասնակից լինիք» պարբերությունը: Նշված ձեռագրի հեղինակային Գանձարան լինելու օգտին են վկայում նաև որոշ տվյալներ կապված գանձերի ու տաղերի հետ:

Ամենից առաջ նկատելի է այդ ստեղծագործությունների ծայրակալների ընդհանուր մտանդությունը: Ծայրակալով են հանդես գալիս բոլոր գանձերն անխտիր (95 մտուշ), ինչպես նաև տաղերի ու հորդորակների մեծագույն մասը (40 մտուշ), ընդ որում, հիմնականում, արտահայտված հեղինակի անունով: Օրինակ՝ գանձերից 44-ը հողում են պարզապես «Առաքել», «Առաքելի», «Առաքելի է», «Այս յԱռաքել է», «Առաքել վարդապետի», «Այս բան յԱռաքել է» և նման այլ ձևեր են օգտագործված ինչպես գանձերի, այնպես էլ տաղերի ու հորդորակների համար: Ձեռագրում կան նաև իմաստային ծայրակալ ունեցող 13 գանձ և 7 տաղ⁶: Գանձերի և ավելի հաճախ տաղերի համար օգտագործվող ծայրակալի այս ձևը, որն ընդհանրապես արտացոլում է համապատասխան ստեղծագործության բովանդակությունը, նշված ձեռագրում հաճախ հանդես է գալիս զուգորդված հեղինակի անվան հետ: Այսպես, օրինակ. «Առաքելի է ի յարութիւն Ղազարոս», «Մարգարէից է ի յԱռաքել էրգ», «Վեց ատուր յԱռաքել է», «Այս գանձ վարագայ խաչին յԱռաքել վարդապետէ», «Այս յԱռա-

² Ձեռագրում գանձերից յուրաքանչյուրի համար գրիչը համապատասխան էջի ստորին լուսանցքում ունի ստուգման հատուկ նշան՝ 〇, որը ԶԴ համարի վերոնշյալ գանձի համար նշանակված է խաչով՝ ⊕ Այդ նշանակում է, որ գրիչը ստուգել և նկատել է իր վրիպումը:

³ Նշված գանձի վերնագրին կից կարդում ենք «գրած է» բառերը, որոնք թերևս ցույց են տալիս, թե ձեռագրի նախօրինակում էլ «գրած է» եղել հենց այդպես:

⁴ Ակնբախ է երկու գանձերի մտանդությունը մանավանդ տների սկզբնատողերում, որոնք գրեթե միատեսակ են. Նորահրաշական տօնին կուսական..., Երեւաբուն էին..., Բամեալ միայնոյ... և այլ նման բառերով են սկսվում տները ինչպես Ն. Ծնորհալու մոտ, այնպես էլ նորահայտ Գանձարանի նշված գանձում:

⁵ Ծանոյան տոնին նվիրված մի տաղ ունի «Յովաննէս» ծայրակալ, այդ մասին խոսք կլինի հետո:

⁶ Ձեռագրում կա նաև մի տաղ, որն իր սկզբնատողերով հողում է այբուբենի տառերը՝ Ա—Բ:

քել վարդապետէ առաջեալ բան առ Թումայ առաքեալն» և այլն:

Չնուազրում կան տաղ ու հորդորակի մի քանի նմուշներ, որոնք հանդիսանում են միևնույն ստեղծագործության առանձին մասերը: Գանձարաններում տաղերի, մեղեդիների ու հորդորակների (հազվադեպ նաև զանգերի) նման մասնատում հաճախ է նկատվում, երբ նրանք անշատաբար հանդես են գալիս այլ հեղինակների ստեղծագործությունների հետ, տեղիք տալով շփոթության: Նորահայտ Գանձարանում այդ ինքնուրույն հատվածները ներկայացված են միմյանց կից՝ իբրև տաղ ու հորդորակ և շնորհիվ իրենց շքեղմիջով ծայրակապի, կրկին անգամ հաստատում են, որ այդ երկերը կազմում են հեղինակային մի ամբողջություն: Օրինակ, հետևյալ ծայրակապերի ընդգծված մասերը վերաբերում են տաղերին, իսկ շքեղմիջները՝ հորդորակներին.

«Այս յԱռաքել վարդապետէ», «ի յԱռաքել վարդապետին երգ բան», «Առաքել վարդապետի է ի գալուստ հոգոյն», «Առաքել վարդապետի է կուսանաց»: Նորահայտ ձեռագրի գանձերը, տաղերն ու հորդորակներն ունեն Գանձարանի հեղինակային բնույթը հաստատող նաև այլ հատկանիշներ, ինչպես օրինակ՝ գանձերի մեծագույն մասի համար կիրառվող միատեսակ չափը⁷, որոշ նույնանման բառերի ստեղծագործությունը և գանձը կամ տաղը հաճախ միանման տողերով ավարտելու սովորությունը, երբ գրեթե միշտ հանդիպում են «եկայք ձայնին», «աւրհնեալ չկայք» և նման արտահայտություններ:

Նշված Գանձարանի անհատական էությունը կարող է բացատրվել մասամբ նաև այն, որ պատեղ չկան մեղեդիներ, որոնք լինում են սովորական Գանձարաններում, այլ կան միայն գանձեր, տաղեր ու հորդորակներ: Բացի այդ, խիստ աանմանափակ է յուրաքանչյուր գանձի կից հանդես եկող տաղերի ու հորդորակների թիվը. ընդ որում, գանձերի մեծ մասից յուրաքանչյուրն ունի համապատասխան մեկ տաղ ու մեկ հորդորակ և կամ ընդհանրապես զուրկ է դրանցից, մինչդեռ Գանձարաններում դրանք առհասարակ կազմում են մեծ թիվ:

Հեղինակային № 6527 Գանձարանը, որն առայժմ մեզ հայտնի է նշված միակ օրինակով, բնականաբար, ունեցել է նաև այլ ընդօրինակություններ, որոնք եթե ոչ ամբողջապես, գեթ հատվածաբար կարող են հանդիպել գանձագան ձեռագրերում: Այս տե-

սակետից ուշագրավ է Մատենադարանի № 7349 Գանձարանը, որն ընդօրինակվել է 1757—1761 թթ. Ասորիում: Այստեղ, այլ հեղինակների կողմից հանդես եկող Առաքել վարդապետի ստեղծագործություններից 27 գանձ և 13 տաղ ու հորդորակ համապատասխանում են հեղինակային նորահայտ № 6527 Գանձարանի նյութերին և նման են ինչպես իրենց դասավորությանը, այնպես էլ գանձ ու տաղ և կամ գանձ, տաղ ու հորդորակ միասնական ամբողջությանը: Այսպիսով, 18-րդ դ., այդ ձեռագրով տեսնում ենք անհատական Գանձարանի քերական, որոնք պահպանվել են, հավանաբար, մի այնպիսի օրինակից, որի հախատիպը հանդիսացել է № 6527 Գանձարանը: Ուշադրության է արժանի Մատենադարանում պահվող նաև մի այլ Գանձարան՝ № 7961, որն ընդօրինակվել է 1489 թ. Բաղուի Նիսիսի գյուղում: Չնուազիրև սկզբից թերի է, սկսվում է 38-րդ գանձից: Նյութերի իր դասավորությամբ այն շատ նման է Առաքել վարդապետի վերոհիշյալ № 6527 հեղինակային Գանձարանին և, ինչպես երևում է գանձերին կից գտնվող համարներից, ընդգրկել է սոստանդարանային նույնքան գանձ և թերևս մի քիչ ավելի տաղ ու հորդորակ: Առաքել վարդապետի գանձերն այստեղ մյուս հեղինակների համեմատությամբ ունեն թվական նկատելի գերակշռություն: Նրա անունով հանդես են գալիս 26 գանձ, մինչդեռ Գրիգորի անունով՝ 13, իսկ ուրիշ հեղինակներ ներկայացված են շատ ավելի քիչ նմուշներով: Տաղերի հարցում, ծայրակապի հաճախակի բացակայության պատճառով, դժվար է նման հաշվառում կատարել, սակայն այստեղ ևս Առաքել վարդապետի անունը հանդիպում է բավական հաճախ (14 տաղ): Առաքել վարդապետի նշված 26 գանձերից 23-ը, ինչպես նաև տաղերից 7-ը առկա են հեղինակի անհատական Գանձարանում: Սրանք կարող էին դիտվել իբրև այդ ժողովածուից արտածված նմուշներ, բայց մեր կարծիքով պետք է լինեն հեղինակի ավելի վաղ շրջանի երկերը, որոնց հիման վրա նա հետագայում ստեղծել է իր Գանձարան-ժողովածուն: Այսպես ենք ենթադրում հատկապես այն պատճառով, որ № 7961 ձեռագիրն իր գրության ժամանակով, ինչպես նաև կառուցվածքով լինելով նորահայտ Գանձարանին շատ մոտ կանգնած մի ձեռագիր, նրանում հանդես եկող գանձերի ու տաղերի վերոնշյալ փուլնը, բնականաբար, պետք է ներկայանա առավել ամբողջական ու կոտ տեսքով: Սակայն էականն այստեղ ոչ թե այն է, որ սովյալ ձեռագրում գտնվող ստեղծագործությունների այս խումբը հաջորդել կամ նվազորդել է հեղինակի Գանձարան-ժողովածուին, այլ այն, որ նրա, ինչպես նաև № 7394 ձեռագրի միջոցով մի անգամ ևս հաստատվում է նորահայտ № 6527 Գանձարանի հեղինակային միասնականությունը: Մնում է որոշել, թե ո՞վ է նրա հեղինակ Առաքել վարդապետը:

№ 6527 Գանձարանը, որի ընդօրինակությունն, ինչպես գիտենք, կատարված է 1528 թ., պիտի կազմված լինի 15-րդ դ. ապրամ մի հեղինակի կողմից, որովհետև ավելի վաղ շրջանի ձեռագրերում Առաքելի անունով գանձեր չեն հանդիպում: Բանասիրու-

⁷ Գանձերի համար օգտագործված հիմնական չափն է յամբ-անապետյան 9 վանկանի (երկու հատածով՝ 4+5) չափը, իսկ ութ գանձ ունեն յամբ-անապետյան 5 վանկանի չափ: Նշված երկու չափերը հանդես են գալիս նաև միասին, միևնույն գանձում: Այդպիսիք ձեռագրում երեքն են, որոնցից՝ երկուսի մոտ չափը փոխվում է մեջընդմեջ տներով, իսկ երրորդը կեսից՝ յոթերորդ տնից: Այս տան լուսանցքում կարդում ենք «փոխէ զձայնն» բառերը: Նշանակում է, տարբեր չափերի կիրառությունը կարող էր պայմանավորված լինել նաև տվյալ ստեղծագործության եղանակային (երածշտական) փոփոխություններով:

թյանը հայտնի են 15-րդ դ. երկու Առաքելներ՝ Այունեցի և Բաղիշեցի, որոնք հաճախ շփոթվել են միմյանց հետ և մեկի ստեղծագործությունը պիսպամաք վերագրվել է մյուսին: Նշված ձեռագրի հեղինակը որոշելու հարցում Առ. Այունեցու և Առ. Բաղիշեցու կապակցությամբ առաջ եկած երկընտրանքին վերջ է տրվում այն պարզ պատճառով, որ անվիճելիորեն Առ. Այունեցուն համարվող ստեղծագործություններից ոչ մեկը բնավոր № 6527 ձեռագրում չի հանդիպում⁸, մինչդեռ շատ փաստեր Առ. Բաղիշեցու օգտին են խոսում:

Ձեռագրական տվյալների հիման վրա մինչև այժմ Առ. Բաղիշեցու անունով հայտնի են եղել ավելի քան մեկ տասնյակ գանձեր ու ավելի մեծ թվով տաղեր: Նշված ստեղծագործությունների ցանկը բերված է Մաշտոցյան Մատենադարանի մատենագիտական ցուցակներում (անտիպ), Հ. Անասյանի գրքում⁹, ինչպես նաև Ա. Ղազիկյանի Առ. Բաղիշեցուն նվիրված մենագրության մեջ¹⁰: Առ. Բաղիշեցու գանձերի ու տաղերի մասին եղել են ակնարկներ նաև բանասերների կողմից: Օրինակ՝ Ղ. Փիրղալեմյանն ասում է. «...Առաքել վարդապետ Բաղիշեցի երգիչն, որ ունի բազում գանձա ասացեալ»¹¹: Մ. Պոտուրյանը Առ. Այունեցուն նվիրված իր աշխատության մեջ գրում է, որ վեներտիկի ձեռագրական հավաքածուի № 604 Գանձարանը ընդօրինակված 1488 թ., բովանդակում է «Բաղիշեցու ընծայելի շատ մը գանձեր»¹². Առ. Բաղիշեցու ոչ միայն գանձերի, այլև տաղերի մոտիվներ են հանդես գալիս նույն հավաքածուի № 651 (ԺԶ դ.) Գանձարանում¹³: Չգիտենք, սակայն, թե քանիսն են և կամ որոնք են այդ գանձերն ու տաղերը: Այն գանձերը, որոնք մեզ հայտնի են վերելում նշված ցուցակներից և անվերապահորեն համարվում են Առ. Բաղիշեցուն, № 6527 ձեռագրում մեծ մասամբ կան: Այստեղ առկա են նաև գանձեր, որոնք ընդհանրապես հանդիպում են լոկ Առաքել անունով, իսկ եթե որոշ ձեռագրերում պատահում են հեղինակային լրացուցիչ նշումներ, ապա դրանք դարձյալ Առաքել Բաղիշեցու անունով են: Այս համ-

գամանքն էլ հանդիսանում է նշված Գանձարանը Առ. Բաղիշեցուն համարելու առաջին և գլխավոր կոմպարատիվ վերաբերում է հեղինակի տաղերին, ապա նրանք մեծ մասամբ ձեռագրերում հազվադեպ նմուշներ են՝ ընդհանրապես հայտնի Առաքելի անունով¹⁴, որոնցից Առ. Բաղիշեցու անունով հանդիպում է մեկը՝ «ՅԱռաքել մըտաւք տըխմար...», իսկ Առ. Այունեցու չի հանդիպում ոչ մի նմուշ:

Նորահայտ № 6527 Գանձարանում կան տվյալներ, որոնք նույնպես Առ. Բաղիշեցու օգտին են և միաժամանակ նպաստում են ճշտելու Գանձարանի ըստեղծման վայրն ու մոտավոր թվականը: Հայտնի է, օրինակ, որ Առ. Բաղիշեցին եղել է Չմշկանագի նահանգի Յաղման գավառի Երկայն-Ընկույզաց վանքի առաջնորդ: Դրա մասին հիշվում է ձեռագրերի հիշատակարաններում, որոնք վերաբերում են 1432—1435 թվականներին¹⁵: Այդ մասին լրացուցիչ տեղեկություններ է մեզ հաղորդում Երուսաղեմի № 25 Հայամավորք-ձեռագիրը, ընդօրինակված մի քանի գրիչների ձեռքով և ավարտված 1485 թ. Երկայն-Ընկույզաց վանքում: Ձեռագրի բազմաթիվ հիշատակագրություններում հաճախակի հանդիպում է Առ. Բաղիշեցու ծնողների՝ Ներսեսի և Խոթյունելիքի, ինչպես նաև որդու՝ «դեռաքոյս մանուկ» տեղի Հովհաննեսի անունները, իսկ գրչի գլխավոր հիշատակարանում կարդում ենք. «...Եւ արդ ես... բազմամեղ սուտանուն երեց Կարապետ, ըստ իմում տկար, անձամբս լաճմն առի և... կատարեցի... ի վանքս Երկայն Ընկույզեաց, ընդ հովանեաւ սուրբ Կարապետին և սրբունոյ Աստուածածնիս, ի հայրապետութեան տեսն Կոստանդեայ, և յառաջնորդութեան սուրբ Ուխտիս» Առաքել վարդապետի և Ստեփանոս Հայրապետի, ի թվականիս Հայոց 924...»¹⁶ (1435):

Այստեղ Առաքել վարդապետի հետ հիշվում է նաև Ստեփանոս հայրապետը, այսինքն՝ եկեղեցու հայրերի պետը կամ վանահայրը: № 6527 ձեռագրում երկու անգամ գանձերի վերջին տողերում կարդում ենք՝

Նաև մերո եպիսկոպոսին

Պարիսպ լինել տեր Ստեփաննոսին... (թերթ 29ա)

Ջեպիւկոպոսն այս Գանձատետրին

Ջտեր Ստեփանոսն ի խաղաղութիւն... (թերթ 100ա)

Նշված տողերում հիշված Ստեփաննոսը, բնականաբար, չէր կարող լինել ձեռագրի գրիչը, որն իր մասին անշուշտ չէր ասի «մերո եպիսկոպոսին»: Ուրեմն նա մի ուրիշ Ստեփաննոս է, թերևս վերոհիշյալ հիշատակարանում նշված և Առ. Բաղիշեցու ժամանակակից նույն Ստեփանոս հայրապետը, որը, հավանաբար, հանդիսանում է նաև տվյալ Գանձա-

⁸ № 6527 Գանձարանում գտնվող «Յորժամ որ ստեղծեաց տերն ամենայնի» սկզբնատողով տաղը Հ. Անասյանը հղում է Առ. Այունեցուն առանց որևէ հիմնավորման, հավանաբար այն պատճառով, միայն որ տվյալ ստեղծագործությունը Առ. Բաղիշեցուն համարելու բավարար հիմքեր չի ունեցել (տե՛ս Հ. Անասյան, Հայկական Մատենագիտություն, հատոր Ա, Երևան, 1959, էջ 248):

⁹ Հ. Անասյան, նշվ. աշխ., էջ 1128—1132:

¹⁰ Նշված դիսերտացիոն աշխատությունը անտիպ վիճակում հեղինակը տրամադրել է մեզ ծանոթանալու, որի համար հայտնում ենք մեր շնորհակալությունը:

¹¹ Ղ. Փիրղալեմյան, Նոտարք հայոց, Կ. Պոլիս, էջ 116:

¹² Մ. Պոտուրյան, Առաքել Այունեցի և իր քերթվածները, Վենետիկ, 1914, էջ 1:

¹³ Մ. Պոտուրյան, նշվ. աշխ. էջ 1, 2:

¹⁴ № 6527 Գանձարանի տաղերից համեմատաբար մեծ թվով նմուշներ են հանդես գալիս՝ շուրջ երկու տասնյակ, №№ 7961 և 7349 ձեռագրերում:

¹⁵ Լ. Խաչիկյան, ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն Ա, Երևան, 1955, էջ 426, 442, 449, 458:

¹⁶ Ն. Պողարյան, Մայր ցուցակ Ձեռագրաց սրբոց Յակոբեանց, հատոր Ա, Երուսաղեմ, 1966, էջ 181:

րանի պատվիրատուն, ինչպես ցույց են տալիս «գե-
պիսկոպոստն այս Գանձատետրին» բառերը¹⁷:

Ուշադրության է արժանի նաև ձեռագրում գտնվող
Տեսողենդատաչի տոնին նվիրված գանձի վերջում
պահպանված հետևյալ տողերը՝

Զտէր Առաքել տեսուչս հատի

Պահել անփորձ ի հմարից չարի... (թերթ 22թ)

Այստեղ «տեսուչս հատի» բառերը հավանաբար
վերաբերում են Երկայն-Ընկուզյաց վանքում Առ. Բա-
ղիշեցու զբաղեցրած առաջնորդական պաշտոնին:
Ուրեմն, բացի այն, որ Գանձարանի հեղինակը Առ.
Բաղիշեցին է, միաժամանակ պարզվում է, որ այն
հավանաբար կազմված է եղել Երկայն-Ընկուզյաց
վանքում հեղինակի առաջնորդության տարիներին,
ընդ որում, ժամանակն ավելի է ճշտվում հետևյալ
փաստով:

№ 6527 ձեռագրում առկա են Առ. Բաղիշեցու ա-
նունով հայտնի ոչ բոլոր գանձերը¹⁸: Պակասող մի
քանի նմուշների թվին է պատկանում Թեկղի և Վառ-
վառե կույսերին նվիրված նրա գանձն իր համապա-
տասխան տաղով: Այս տաղի վերջում հեղինակը
հայտնում է, որ նշված ստեղծագործությունը (ան-
շուշտ, նաև գանձը) նա գրել է 1438 թ. Մերտին քա-
ղաքում.

Ի յոթ հարիւր թվականին

Ութսուն և եթն անդորդին

Զբանա առացի սուրբ Վառվառին

Ցեղեր Մերտին մեծ քաղաքին¹⁹...

Հետևապես, եթե այս գանձն ու տաղը տեղ չեն
գտել վերոնշյալ Գանձարանում, ապա պիտի ենթա-
դրել, որ Գանձարանը մինչև 1438 թ. արդեն կազմե-
ված է եղել: Արժե նկատել, որ հեղինակի անունով
այլ ձեռագրերից հայտնի և տվյալ Գանձարանում բա-
ցակալող գանձերի այդ մի քանի նմուշները տեղ չեն
գտել նաև № 7961 ձեռագրում, մի հանգամանք, որն
ավելի հավանական է դարձնում այն ենթադրու-
թյունը, թե այդ ձեռագրում գտնվող Առ. Բաղիշեցու
ստեղծագործությունները նախորդել են հեղինակա-
յին Գանձարանի ստեղծմանը:

Ուշադրության է արժանի՝ նորահայտ Գանձարանը
Առ. Բաղիշեցունը համարելու մի այլ, ոչ նվազ կա-

րելոք հանգամանք, որը կապվում է Գր. Խլաթեցու
անվան հետ: Վերջինս, ինչպես գիտենք, ձեռնամուխ
է եղել Գանձարանների խմբագրմանը ու միաժամա-
նակ այդ ժողովածուները հարստացրել իր հեղինա-
կած բազմաթիվ նոր գանձերով, տաղերով, մեղեդի-
ներով ու հորդորակներով: Հայտնի է, որ Առ. Բաղի-
շեցին եղել է Գր. Խլաթեցու աշակերտը, իր սիրելի
ուսուցչի հանդեպ տաժել առանձին հարգանք ու նրան
նվիրել մի ներքող և մի ողբ: № 6527 ձեռագրում
գտնվում է մի գանձ, որի ծայրակայան է՝ «**Ի խնդրոյ
վարդապետին Գրիգորին**»: Ըստ հավանական է, որ
հեղինակն այստեղ նկատի է ունեցել իր ուսուցչին:
Բացի այդ, նկատվում է Գր. Խլաթեցու անմիջական
ազդեցությունը Գանձարանում գտնվող ստեղծագոր-
ծություններում, որոնք աչքի են ընկնում նրա երկե-
րին բնորոշ մի շարք առանձնահատկություններով:
Օրինակ՝ գանձերի համար հեղինակի օգտագործած
չափերը, նրան կից օգտագործվող հանգալիք փոք-
րիկ հիշատակագրությունները, որոնք սկիզբ են ա-
ռել Գր. Խլաթեցուց և նրա կողմից կոչվել կաֆա,
գանձի կամ տաղի վերջում իրեն՝ հեղինակին հիշե-
լու տվորությունը և վերջապես ծայրակայի այն յու-
րահատուկ ձևը, երբ, բացի տնագլուխ տառերից,
գանձերի մեջ օգտագործվում են նաև տողերի սկզբ-
նատառերը: Այսպես՝ «Այս բան **յԱռաքելէ**»²⁰, «Առա-
քել վարդապետին երգ», «Այս գանձ **Վարդապ խա-
չին յԱռաքել վարդապետէ**»:

Ձեռագրում գտնվում է Գր. Լուսավորչին նվիրված
մի գանձ այսպիսի ծայրակալով՝ «**Առաքելի է այս
խնդրեալ է Յովաննես ծաղկաղն**» (թերթ 144ա):
Թեև չենք կարող հաստատապես պնդել, բայց և այն-
պես հավանական ենք համարում, որ այս Հովհան-
նեսը՝ Առ. Բաղիշեցու որդին է: Վերջինս իրեն ծաղ-
կող հիշվում է Երկայն-Ընկուզյաց վանքում այդ տա-
րիներին ընդօրինակված Երուսաղեմի վերոհիշյալ
Հայանավորքի հետագայի մի հիշատակարանում՝
«**Այլ և կրկին յիշեցեք զարի և քաջ յարուսապետն
զԱռաքել վարդապետն և զձեռաղն իր ըստ մարմ-
նոյ զՆերսէս և զԽորյունիքին և զորդին իր զՆվա-
նէս առկաւարն, որ և ծաղկեաց այլ և զհ(ր)քս**»²¹:
№ 6527 Գանձարանում, որտեղ այլ հեղինակների
ստեղծագործություններ չեն հանդիպում, կա «**Յովա-
նէս**» ծայրակալով մի տաղ (թերթ 12ա): Այս փոքրիկ
տաղը, որն ուրիշ գրչագրերից մեզ հայտնի չէ, հա-
վանաբար նույնպես Առ. Բաղիշեցունն է՝ նվիրված
որդուն, եթե, իհարկե, ինքը՝ Հովհաննես ծաղկողը չի
գրել այն:

Բերված փաստերն ապացիտվ ցույց են տալիս, որ
նորահայտ № 6527 անհատական Գանձարանի հե-
ղինակը Առ. Բաղիշեցին է և ձեռագիրը հասել է մեզ
շուրջ մեկ դար հետո կատարված ընդօրինակու-
թյամբ: Նրանում գտնվող նյութերի մի որոշ մասը,
ինչպես նշվեց, հայտնի է այլ աղբյուրներից՝ կա՛մ
հեղինակի անունով և կա՛մ լուր իրեն ունեցող Առաքելի

¹⁷ Ձեռագրի առաջին գանձի վերջում հիշվում է Տեր Սարգիս հովվապետի անունը, որը հավանաբար Ստեփաննոս գրչի կողմից կատարված ներմուծու-
թյուն է և վերաբերում է գրչին ժամանակակից՝ Սար-
գիս Դ Վրաստանցի կաթողիկոսին (1520—1536 թթ.,
տե՛ս Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, հատոր Բ, մասն
Բ, Բեյրութ, 1960, էջ 2223—2232):

¹⁸ Ձեռագրերում երբեմն Առ. Բաղիշեցու անունով
է հանդես գալիս նաև՝ «**Գանձըդ կենաց որդիդ միա-
ծիւն...**» գանձը, «**Գանձ Թաբարի**» ծայրակալով.
տե՛ս Ձեռ. № 5434, թերթ 269ա, ինչպես նաև՝ Երու-
սաղեմ, Ձեռ. № 135, թերթ. 463բ, Ն. Պողարյան,
Նշվ. աշխ., էջ 399:

¹⁹ Ձեռ. № 424, թերթ 278ա:

²⁰ Ընդգծված է ծայրակալի այն հատվածը, որն
արտահայտված է տողերի սկզբնատառերով:

²¹ Ն. Պողարյան, Նշվ. աշխ., էջ 132:

ստեղծագործություններ, սակայն ավելի քան 40 զանգ և շուրջ 35 տաղ ու հորդորակ, որքան մեզ հայտնի է, հանդիպում են առաջին անգամ²²։ Այսպիսով, շնորհիվ այդ նորահայտ ձեռագրի, վերջնականապես Առ. Բաղիշեցու անվան հետ են կապվում մինչ այդ ենթադրաբար կամ վերապահությամբ նրան վերագրվող շատ գանձեր, որոնց թիվը բազմապատկելով հասնում է շուրջ 100-ի, իսկ տաղերն ու հորդորակները՝ 60-ի։ Ուշագրավ է մանավանդ այն, որ այդ ստեղծագործությունները կազմում են մի ամբողջական ժողովածու և կապվում մի անհատի՝ Առ. Բաղիշեցու անվան հետ։ Գանձարանների սկզբնավորման ու կազմավորման հարցում նշված ժողովածուն ունի խիստ կարևոր նշանակություն։ Այս կապակցությամբ ավելորդ չի լինի ծանոթանալ նաև տվյալ ձեռագրում գտնվող նյութերի դասավորության ընդհանուր սկզբունքին և առանձնահատկություններին։

*
* *

Ինչպես հայտնի է, Գանձարաններում ներկայացված են լինում տերունական տոները, որոնք ընդգրկում են Քրիստոսի կյանքի կարևոր դրվագները ծննդից մինչև Այլակերպություն, Աստվածածնի՝ Վերափոխման, Խաչի ու եկեղեցու տոները, ինչպես նաև զանազան սրբերի, մարտիրոսների, առաքյալների և այլոց նվիրվածները։ Տոնական այս շարքի հաջորդականությունը երբեմն մասամբ խախտվում է. ուստի Գանձարանների մեծ մասում նկատվում է միմյանցից տարբերվող հիմնական երկու տեսակ դասավորություն։ Նախ՝ երբ ժողովածուն սկսվում է Հրեշտակապետներին նվիրված գանձով, որին հաջորդում են սրբերի, ճգնավորների և այլն նվիրված ստեղծագործությունները, իսկ տերունականները՝ հետո։ Այս կարգի Գանձարանները կազմում են մեծ թիվ։ Գանձարանների մի այլ, դարձյալ սովոր խումբ, տոնական այդ շարքն սկսում է տերունականներով, իսկ սրբերի, մարտիրոսների և այլոց խումբը հանդես է գալիս ձեռագրի վերջում։ Մեզ հետաքրքրող № 6527 Գանձարանը նյութերի իր դասավորությամբ պատկանում է այս երկրորդ խմբի ձեռագրերին։ Այս ձևով են ներկայացվում հին շրջանի մեզ հանդիպած նաև մյուս Գանձարանները։ Պատահում են ձեռագրեր, որոնք

տարբերվում են այս երկու տեսակներից, սակայն, այդպիսիները խիստ փոքրաթիվ են։

Ընդհանրապես Գանձարաններում տվյալ տոնի համար հաճախ միմյանց են հաջորդում մի քանի գանձ, տաղ, մեղեդի կամ հորդորակ։ Առ. Բաղիշեցու ձեռագրում նույնպես առանձին տոներ ներկայացված են մեկից ավելի գանձերով կամ տաղերով։ Օրինակ՝ Քրիստոսի Հարության տոնին նվիրված է 6 գանձ, Խաչի ու ս. Հոգու Գալստյան տոներին՝ երեքական, ընդ որում, Հոգեգալստյան գանձերից երկուսը փաստորեն միևնույն գանձի առանձին մասերն են։ Երկուական գանձ է նվիրված Համբարձման տոնին ու Հովհ. Մկրտչին և այլն։ Սակայն հատկանշական է այստեղ այն, որ եթե ուրիշ Գանձարաններում միևնույն տոնի համար գանձերով ու տաղերով հանդես են գալիս տարբեր հեղինակներ, այստեղ բոլորը պատկանում են մի հեղինակի և չնայած նյութի ընդհանրությանը՝ նրանք միմյանց չեն կրկնում։

Առ. Բաղիշեցու Գանձարանի համար բնորոշ է նաև այն, որ ինչպես արդեն նշվել է, գանձերից յուրաքանչյուրը հանդես է գալիս համապատասխան մեկ տաղով, կամ մեկ տաղ ու մեկ հորդորակով, երբեմն էլ անշուշտ առանց դրանց։ Գանձարանային լրիվ համակարգն, այսպիսով, նրա մոտ կազմված է գանձ, տաղ և հորդորակ միավորներից։ Ընդ որում, տաղերն ու հորդորակները հաճախ հանդիսանում են միևնույն ստեղծագործության առանձին մասերը, անջատված երկուսի։ Ուշագրավ է, որ նշված Գանձարանին գրեթե ժամանակակից № 7961 ձեռագրում ևս նկատվում է գանձերին կից հանդես եկող ստեղծագործությունների գրեթե նույնպիսի դասավորության ու որոշակի քանակի։ Մոտավորապես նման պատկեր տեսնում ենք այդ ժամանակաշրջանի նաև մի քանի այլ ձեռագրերում։ Հետևապես, Առ. Բաղիշեցու Գանձարանային նյութերի դասավորությանը վերաբերող այն հարցը դուրս է գալիս տվյալ Գանձարանի սահմաններից և պահանջում է առավել ուշադիր ու առանձին քննություն։

Այսպիսով, № 6527 ձեռագիրը ներկայացնում է իբրև հեղինակային գանձերի ու տաղերի ավարտուն մի ժողովածու, որն աչքի է ընկնում մի շարք առանձնահատկություններով։ Ծնորհիվ այդ նորահայտ Գանձարանի համարվում է ոչ միայն հեղինակի՝ Առ. Բաղիշեցու ստեղծագործությունների շարքը, այլև, որ ավելի կարևոր է, հարստանում են Գանձարան-ժողովածուները ինքնատիպ մի նմուշով։ Վերջինս հանդիսանում է հեռակետ և ուղեցույց հեղինակային գանձարանների ուսումնասիրության համար, որոնց երբեմնի գոյությունը շնորհիվ № 6527 ձեռագրի, դառնում է ավելի քան անվիճելի։ Ուստի, նկատի ունենալով այդ նորահայտ ձեռագրի կարևորությունը, անհրաժեշտ ենք համարում կից ներկայացնել նրանում հանդես եկող նյութերի ցանկը՝ վերնագրերով, ծայրակապերով և սկզբնատողերով։

²² Ձեռագրում տեղ են գտել նաև ազգային թեմաներ շոշափող մի քանի գանձեր ու տաղեր, որոնք ընդհանրապես հազվադեպ են հանդիպում։ Դրանցից են, օրինակ, Վարդանանց տոնին նվիրված գանձն՝ իր համապատասխան տաղով, Ղևոնդյանց նվիրված գանձը և թարգմանիչներին նվիրվածը, որն հեղինակի անունով հայտնի է նաև ուրիշ ձեռագրերից, բայց այստեղ կից ունի նաև տաղ, որն առաջին անգամ է հանդիպում։